

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЧЕСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

В статті на підставі архівних документів висвітлюються деякі події історії України, що тісно пов'язані з перебігом масових політичних репресій проти чеської інтелігенції в добу «великого терору» на території Житомирщини.

Репресивно-каральна політика радянської влади в 30-ті роки ХХ ст. на регіональному рівні ще досі належним чином не вивчена, а тому потребує ретельного опрацювання архівних джерел та їх подальшого ґрунтовного історичного аналізу. Заслужують на увагу такі важливі проблеми, як особливості здійснення репресій проти певних верст населення та окремих національностей на Житомирщині, технологія терору, специфічні риси терору в області, вивчення тих документів на підставі яких здійснювалися конкретні терористичні операції, роль місцевих виконавців у здійсненні тих чи інших репресивних акцій.

Цим проблемам присвячено дану статтю, автор якої використовував переважно документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву служби безпеки України (ДА СБУ) в Житомирі та Києві.

Запропонована історичній громадськості стаття висвітлює хід та особливості здійснення масових політичних репресій проти чеської інтелігенції в добу “великого терору” на Житомирщині. Ця стаття є хронологічним і логічним продовженням першого дослідження автора з цієї тематики, яка була надрукована в “Українському історичному збірнику” (випуск № 11, 2008 р.).

В першій науковій розвідці, яка називається “Політичні репресії проти чеської інтелігенції на рубежі 1920-х – 1930-х років ХХ ст.”, аналізується перебіг незаконних масових репресій проти чеської наукової, освітньої та військової інтелігенції на початковому етапі її здійснення в СРСР.

Автор вважає за потрібне зазначити, що в першій статті є певні прогалини у відтворенні життя чеської меншини Житомирщини, зокрема не вказані передумови та обставини чеської колонізації Волині

в II половині XIX ст., не охарактеризоване політичне, господарсько-економічне та культурно-освітнє життя чеських переселенців в перше десятиліття радянської влади в Україні в умовах декларованої в СРСР політики “коренізації”. А це не дає змогу в повному обсязі дослідити історію чеської меншини Житомирщини, з’ясувати витoki репресій, зрозуміти особливості репресивно-каральної політики проти чеської людності в цілому та інтелігенції зокрема.

Перші чеські поселення на території Волині виникли після скасування кріпосного права в Російській імперії. Чеська колонізація 60-х років XIX століття стала самобутнім історичним явищем. Вона була наслідком складних соціально-економічних та політичних чинників як в Австро-Угорщині, так і в Російській імперії. Причини переселення до Росії у різних верств населення були різні: бідність, безземелля, безробіття, духовна пригніченість, а над усе – пронимецька владна політика. Певну роль зіграла також розруха в північно-східній Чехії, спричинена австро-пруською війною 1866 р.

Що ж приваблювало чехів? В першу чергу, наявність вільних земель, можливість господарювання, застосування своїх знань і навичок. Російський царизм підтримував еміграцію з Європи з релігійних мотивів – приплив протестантів в прикордонних областях посилював некатоліцький, тобто антипольський елемент. Ще одним чинником були загальнослов’янські проросійські симпатії між слов’янськими народами в Австро-Угорщині. Ось такими були головні передумови для еміграції чехів у Росію¹.

Зростає кількість чеського населення і в Україні. Зокрема на території сучасної Житомирщини засновується цілий ряд чеських колоній, досить компактного заселення. Перша чеська колонія з’явилася у Чуднівському районі – Ольшанка (тепер Вільшанка). Згодом поселення з’являються у Черняхівському (Окілок, Виногради, Івановичі, Кручинець, Високе Чеське – Вишеград), Коростенському (Мала Зубівщина, Новаки), Червоноармійському (Соколів), Народицькому (Межиліска, Мена), Малинському (Малинівка) районах, Житомирі (Крошня Чеська)².

В умовах перших років радянської влади в Україні намітився деякий прогрес у розвитку національних меншин. Цьому сприяли два чинники: нова економічна політика СРСР, яка була запроваджена в 1921 р., та політика “коренізації”, що була проголошена на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р., а пізніше підтримана й українськими комуністами.

Політика “коренізації” передбачала створення національних рад в місцях компактного проживання національних меншин. Законодавчим підґрунтям проведення національного районування стала постанова РНК УСРР “Про виділення національних районів і рад” (серпень 1924 р.). Для втілення цього завдання у квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншин (УКНМ), якій надавалось право брати участь у створенні національних адміністративних одиниць. У 1924 р. Волинська губернська комісія розпочала обстеження польських, німецьких, чеських населених пунктів регіону з метою утворення у них національних рад.

Мала президія ВУЦВК на своєму засіданні від 28 липня 1925 р. затвердила на території колишньої Волинської губернії, що розформувалась, створення поряд із польськими, німецькими таких же чеських сільрад. До 1 жовтня 1925 р. в УСРР було організовано 13 чеських рад, причому 11 з них на Волині: по чотири у Волинському і Коростенському округах, дві – в Шепетівському, одна – у Бердичівському. По одній чеській раді утворено у Київському, Вінницькому округах³.

Чеське населення Житомирщини активно включилося в процес коренізації, досягло певних успіхів у національно-культурному житті. Відбувається з’їзд чеських колоністів Волині, видаються чеською мовою газети комуністичного напрямку – “Kronika”, “Volynska Pravda”, “Revoluce”⁴.

В роки “коренізації” чеське населення почало активно добиватися відкриття чеських шкіл. В 1923-1924 рр. навчальному році на Волині в 24 чеських населених пунктах працювало лише 4 школи. У наступному році в УСРР функціонувало вже 10 шкіл з викладанням чеською мовою, а згодом їхня кількість збільшилася до 17⁵.

Крім шкільних закладів, в УСРР було організовано 10 чеських культурстанов (хат-читалень, сільбудів)⁶. Зокрема, на Житомирщині були відкриті хати-читальні і школи з чеською мовою навчання в селах Чуднівського, Дзержинського, Черняхівського, Коростенського, Червоноармійського і Малинського районів⁷.

Для подолання нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів для чеських шкіл з 1928 р. при Волинському ІНО був відкритий семінар з підготовки вчителів⁸.

У 20-х роках більшовицька влада, прагнучи залучити до соціалістичного експерименту в Україні широкі верстви різнонаціонального селянства, одночасно з проголошенням політики “коренізації”, декларувала забезпеченість можливостей для господарського на-

ступу національних меншин. І дійсно можливостей для бурхливого економічного зростання з'явилися у селянства після запровадження НЕПу. Особливо вражаючими ці успіхи були у чеського та німецького селянства. Сумлінна праця, ініціативність чехів-колоністів сприяли швидкому перетворенню селян у заможних та багатих. Причому соціальна диференціація серед чехів була зовсім незначною, багатші допомагали біднякам і мали на них значний вплив. Протягом тривалого часу в УСРР не було жодного чеського колгоспу. Чеські селяни неохоче вступали до колгоспів, надаючи перевагу веденню свого господарства, адже колективізація супроводжувалась знищенням традиційного господарського селянського устрою, способу життя, який передавався з діда-прадіда.

Чеську інтелігенцію глибоко хвилювала проблема виживання їхньої спільноти в Україні. Вона, як ніхто інший, відчувала, що на практиці, незважаючи на декларовану політику “коренізації”, влада з недовірою і пересторогою ставиться до спроб відродження чеської культури. А ще чеська інтелігенція відверто обурювалася заходами режиму спрямованими на підрив традиційних форм господарювання чеських селян, трагічною ситуацією на селі, породжену форсовано-примусовою колективізацією. Одним із проявів такого невдоволення було свідчення А. Водседалека, викладача чеського семінару при Волинському ІНО: “Взимку 1930 р. заготовив багато матеріалів про організоване знищення чеської нацменшини”⁹.

Проте процес національного відродження, відносна лібералізація політичного режиму в роки НЕПу припинили наприкінці 20-х років, коли розпочалася насильницька форсована колективізація та розкуркулення. У здійсненні внутрішньої політики в 30-х роках ХХ ст. радянське керівництво широко використовувало репресивно-каральні методи. За їх допомогою радянська влада (сталінський тоталітарний режим), прагнучи побудувати соціалізм, вишукувала винуватців для пояснення власних прорахунків, реагувала на зміни геополітичного становища. Репресувалися насамперед ті, хто не сприймав політику радянської влади – заможне селянство та ті, хто гостро критикували національну та соціальну політику радянської влади – стара інтелігенція, в тому числі й чехи.

Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини, як зазначалось у попередній статті здійснювалися планомірно, поетапно.

Яким же був перебіг масових політичних репресій в добу “великого терору” на Житомирщині?

Escalacia "ворого-шпигуноманії" увійшла в нову фазу після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через дії саботажників, шпигунів, диверсантів.

Своєрідним сигналом для розгортання масової зачистки радянського суспільства від "ворогів народу" стало рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. "Про антирадянські елементи" (направлене таємною телеграмою у всі регіони СРСР), в якому рекомендувалося партійним органам взяти на облік куркулів і карних злочинців, що повернулися у свої рідні місця після закінчення терміну висилки. Хоча у постанові мова йшла про куркулів і карних злочинців, проте її назва "Про антирадянські елементи" розширила пошуки потенційних ворогів у всіх соціальних верствах¹⁰.

На перебіг сталінських репресій цього періоду впливало те, що саме в цей час відбулася зміна керівництва НКВС України слідом за зміною керівництва союзного НКВС. На посаді наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького змінив І. Леплевський. Він почав свою діяльність у відповідності з наказом М. Єжова від 14 червня 1937 р. за №968 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВС акцій та вимагаючи цього ж від співробітників НКВС на місцевому рівні¹¹.

Стосовно Житомирщини, та в добу "великого терору" виконавцями наказів центру були Л. Якушев (Бабкін) та Г. В'яткін, які в 1937-1938 рр. були начальниками УНКВС області.¹²

Прикордонне положення краю у 20-30-х роках, наявність у ньому двох укріплених районів, багатонаціональний склад населення були зручними підґрунтям для фабрикації владою різноманітних шпигунських, антирадянських організацій, посиленню масових репресій. Ще однією специфічною рисою "великого терору" на Житомирщині було те, що область із невеликим запізненням була включена в процес проведення репресивних акцій започаткованих на загальносоюзному рівні (22 вересня 1937 р. область стала адміністративно-територіальною одиницею УРСР¹³), а тому репресивно-каральні органи на місцях якомога швидше намагалися подолати відставання у здійсненні масових репресій. А це означало, що масові репресії на Житомирщині проходили більш інтенсивно й форсовано.

Пік репресій у новоствореній Житомирській області припадає на її половину 1937-го та 1938 р., коли доля більшості заарештованих ви-

рiшувалася несудовими органами – особливими нарадами, комісіями у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР, трійками при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області.

Вироки у справах заарештованих за “національними лініями” (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. – стосувалися німців, № 00485 від 11 серпня 1937 р. – поляків) виносилися комісією НКВС СРСР і Прокуратури СРСР на їх розгляд надсилалися списки (альбоми) на осіб, що підлягали репресіям¹⁴. На листі паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого – суть справи, вказувалася стаття за якою проходив заарештований. Ці справи, зшиті для зручності в альбоми по 100 листів, за підписом начальника управління і прокурора направлялися в центр, де і вирішувалася доля арештантів. Як правило, мірою покарання був розстріл.

Стосовно чехів, то спеціального наказу, на підставі якого вони піддавалися репресіям, не було. Ймовірно, вони підпадали під загальне поняття “антирадянські елементи” й на цій підставі піддавалися знищенню. Вироки у справах заарештованих чехів, як стосовно німців і поляків, виносила комісія НКВС СРСР Прокуратури СРСР.

Чеську інтелігенцію тодішній політичний режим робив об’єктом цькування та репресій через те, що вона, маючи тісні контакти в середовищі чеського заможного селянства, могла поширити досвід “господарської опозиції” на інші версти населення та очолити цей процес. Цим вона була небезпечна радянській владі.

Характерною рисою масового терору 1937-1938 рр. проти чеської інтелігенції на Житомирщині було те, що він мав безпосередній зв’язок, витоки в репресіях початку 30-х років як в дійових особах, так і в технології його проведення. Сталінська тоталітарна машина в апогей терору добивала тих, кого не змогла знищити з різних причин на початку 30-х років ХХ ст.

Однією з перших жертв нової хвилі сталінського терору став Ладислав Кирилович Гаванда, колишній директор чеської неповної школи. 28 серпня 1930 р. він був заарештований і доправлений органами ДПУ в Харків, де знаходився під слідством лише 4 дні, а потім був звільнений¹⁵. Це був його перший арешт. 3 вересня 1936 р. за вироком народного суду м. Черняхова Л. Гаванда був засуджений до 4 років позбавлення волі у вправно-трудових таборах із звинуваченням у неправильному використанні грошей, безгосподарності, зловживанні колгоспними коштами. А насправді на протязі 1934-1935 рр. викорис-

тонував колгоспні гроші на обладнання та ремонт школи, директором якої він був¹⁶. 20 грудня 1936 р., коли Л.Гаванда знаходився в Житомирській тюрмі, проти нього, у відповідності до постанови військового прокурора КВО, порушується карна справа із звинуваченням у тому, що він пов'язаний з контрреволюційною шпигунською організацією чеської розвідки 1930 р. Органи НКВС закидали Л.Гаванді, що на протязі 1925-1936 рр., коли він був головою колгоспу в с. Окілок Черняхівського району та директором чеської неповної середньої школи в с. Високе Чеське, проводив контрреволюційну діяльність, підтримував зв'язки з куркулями, проводив відверту антирадянську агітацію, яка знайшла своє вираження у складанні пасквілю на Й.Сталіна, був пов'язаний із Водседалемом, якому нібито передавав шпигунські матеріали¹⁷. Можна лише дивуватись єзуїтській винахідливості слідчих-драматургів УНКВС у Житомирській області, які фабрикуючи справу Л. Гаванди, вдалися до таких інсинуацій. У справі були допитані декілька свідків, які нібито стверджували, що в шкільному конспекті директора школи вони знайшли наклепницький запис на адресу Й.Сталіна та передали його в Черняхівський райвідділ НКВС, а там він загубився. Один із свідків стверджував, що листок конспекту був складений так, що якщо прочитати перші букви кожного рядка, то вийде аббревіатура "ТОРГСИН", яку потрібно розшифрувати так: "Товариш, оглянься, Россия гибнет, Сталин истребляет народ"¹⁸.

Слідство тривало декілька місяців і постановою Наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР ("двійка") від 7 лютого 1938 р. Л.Гаванда був засуджений до розстрілу, що здійснено 26 березня 1938 р.¹⁹.

За зразком справи "шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу" 1930-1931 рр., яка у свого часу набула загальноукраїнського розголосу, в 1937 р. органи НКВС Житомирщини намагалися сфабрикувати нову групову справу "чехів-антирадянщиків", але в значно скромніших масштабах, за тими лекалами, за якими "кроїлася" справа 1931 р. 5 березня 1937 р. були заарештовані п'ятеро жителів с. Окілок Черняхівського району: бухгалтер колгоспу ім. Комінтерну В. Толман., директор чеської школи в с. Високе Чеське В.А. Худоба, , іздовий А.В. Сержинек, колгоспники Й.М.Дем'янов, Й.Й.Книтель. Їх звинувачували у тому, що вони були членами контрреволюційної групи, проводили активну антирадянську діяльність, яка нібито мала на меті привести до занепаду та знищення колгоспу ім. Комінтерну в с. Окілок Черняхівського р-ну²⁰. На чолі цієї групи слідчі планували поставити В.Толмана, беручи, ймовірно,

до уваги місце народження – Чехословаччину, соціальне походження – батько мав власну кузню, судимість – був засуджений до 5 місяців примусових робіт в 1933 р. До цієї групи мав обов’язково ввійти представник чеської інтелігенції. В.Худоба був призначений директором чеської школи в с. Окілок після арешту Л.Гаванди. Решта у цій “контрреволюційній групі” мали або “класово-вороже” походження, як от А.Сержанек (батько мав 110 га землі), Й.Кнител (в минулому куркуль), або мали підозріле минуле – Й.Дем’янов (служба в чеському легіоні). Якщо уважно проаналізувати анкетні дані заарештованих у 1930 р. з арештованими в 1937 р, то можна віднайти спільні критерії, за якими цих людей включали до списку “класово-ворожого елемента”. Однак, враховуючи ту обставину, що заарештовані категорично відмовлялися визнати будь-яку провину, слідчим не вдалося сфабрикувати нову справу. А зверху ще надто настирливо не наполягали, то всі підозрювані були відпущені. Ця справа, намагання її створити, додає ще один штрих в розуміння того, як організовувалися репресії на місцевому рівні.

17 жовтня 1937 р. УНКВС в Житомирській області заарештовує Володимира Йосиповича Заха. Арештованому інкримінувалося, що працюючи інженером у шляхово-експлуатаційному управлінні, “проводив контрреволюційну шкідницьку роботу на будівництві шосейної дороги та будов, які мають стратегічне значення. Займався агітацією проти заходів, які проводила партія та радянська влада, вихваляючи фашистський устрій в Німеччині та Польщі”²¹.

У період масового терору чехи, а також особи інших національностей заарештовувались по заздалегідь складених органами НКВС списках і без наявності доказів про їхню злочинну діяльність. На кожну особу складалась фіктивна довідка, в якій зазначалися так звані “підстави” для потрапляння до списку. В даному випадку ними стали: проживання родичів за кордоном та підтримання з ними контактів, одруження на чешці із розкуркуленої сім’ї, судимість в 1930 р. за порушення техніки безпеки на виробництві²². На підставі подібних “доказів” (В.Зах своєї провини не визнав) 28 грудня 1937 р. рішенням комісії у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР він був засуджений до розстрілу, який виконали 4 січня 1938 р.²³

Ще однією жертвою масових репресій 1937 – 1938 рр. став директор школи в чеській колонії Малинівка Малинського району Ярослав Антонович Вишневецький (Худоба). 18 листопада 1937 р. його заарештували із звинуваченням у контрреволюційній націоналістичній ді-

альності на користь Польщі та Німеччини та нібито участь в “Союзі визволення України”. Включення до списку осіб, намічених до арешту, пояснювалось двома причинами: куркульським походженням (батько мав 20 га землі) та навчанням в чеському семінарі Волинського ІНО. 22 грудня 1937 р. Особливою нарадою НКВС та Прокуратурою СРСР був засуджений до розстрілу. 30 грудня 1937 р. Я.Вишневського (Худобу) розстріляли²⁴.

В апогей “великого терору” типовим обвинуваченням щодо представників національних меншин продовжувало бути звинувачення у шпигунстві. Серед чеської інтелігенції жертвами “шпигуноманії” стали: уродженець с. Вільшанки Чуднівського району, завуч школи в с. Карпівці того ж району Омел’ян Йосипович Стреда та головний інженер Городницького фарфорового заводу Олександр Йосипович Браун. Не беручи до уваги, що О. Стреда чех за національністю, органи НКВС фабрикують справу, де останній звинувачується у тому, що був нібито учасником польської розвідувальної резидентури, яка була закладена на території Чуднівського р-ну директором школи с. Карпівці. Згідно з рішенням комісії НКВС та Прокуратурою СРСР від 12 січня 1938 р. завуч школи с. Карпівці був засуджений до розстрілу, який було виконано 22 січня 1938 р.²⁵

А німецьким шпигуном органи НКВС роблять О. Брауна. Підстав для фабрикації справи слідчими за тогочасними мірками було достатньо. Біографічні дані чеського інтелігента були викривлені в потрібний для слідства бік для створення образу ворога-шпигуна. 27 березня 1938 р. О. Брауна заарештовують, починаються допити, фабрикація справи із стандартними звинуваченнями-кліше у тому, що в 1918 р. О. Браун нібито встановив зв’язок з німецькою розвідкою, за завданням останньої до дня арешту проводив активну розвідувальну роботу на території СРСР на користь Німеччини, збирав відомості про діяльність промислових наркоматів та за завданням німецького консульства в Києві створив в Городницькому р-ні диверсійну групу у складі 15 чоловік. На допитах О.Браун “визнав” шпигунську маячню, створену слідчими НКВС. 3 жовтня 1938 р. трійкою при Житомирському обласному управлінні НКВС О.Брауна було засуджено до розстрілу. Наступного дня цей вирок було виконано²⁶.

У 1958 р. дружина О. Брауна Єлизавета Олексіївна звернулася до Житомирського обласного прокурора з заявою про перегляд справи. Додаткове розслідування засвідчило, що обвинувачення було сфальсифіковано і будувалося на неперевірених і суперечливих фактах,

з порушенням норм кримінально-процесуального кодексу. Слідчу справу вів І.Д. Сівокоровський, помічник оперуповноваженого Городницького райвідділу НКВС, якого 21 травня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Вінницької області в Житомирі засудив до 6 років позбавлення волі за те, що займався фальсифікацією слідчих справ, застосовував незаконні методи слідства, створював вигадані звинувачення проти арештованих²⁷.

Про порушення норм кримінально-процесуального кодексу свідчення дала друкарка Городницького райвідділу НКВС: “До арешту складалися... наперед всі документи... (протоколи допитів із “визнавальними” свідченнями звинувачених й навіть обвинувальні висновки). Потім громадян заарештовували і їм надавалися всі ці документи. Якщо заарештовані з цим не погоджувалися, їх ставили обличчям до стіни, де вони стояли декілька діб”²⁸. Тому на підставі КПК УРСР справу 1938 р. рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 27 січня 1959 р. було припинено за відсутністю складу злочину²⁹. Цей епізод додаткового розслідування справи головного інженера Городницького фарфорового заводу доводить, що справа дійсно велась антизаконними методами.

Найбільш резонансною справою щодо чехів Житомирщини у період “великого терору” була так звана справа “військово-повстанської шпигунської організації “Чеське дружество”, яка була сфальсифікована у 1938 р. 3-м відділом УДБ НКВС по Житомирській області. На протязі лютого-липня 1938 р. були заарештовані 80 чоловік. У переважній більшості це – малописьменні робітники, колгоспники, жителі Житомира, Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів. За національним складом 77 громадян чеської, один польської і двоє німецької національностей³⁰. За соціальним станом 42 колгоспники, 3 – бухгалтери, 3 – столяри, 5 – слюсарів, 2 – водії, 1 – листоноша, 1 – швець, 1 – тесля, 1 – вчитель, 12 – робітники заводів, інші працівники різних установ³¹.

Аналіз обвинувачувального висновку по військово-повстанській шпигунській організації “Чеське дружество” дає змогу стверджувати подібність у побудові обвинувачення із справою “чехів-шпигунів та антирадянщиків” 1930 р. І це не дивно, адже свій досвід по фабрикуванню справ органи НКВС республіканського рівня передавали шляхом тиражування (брошуркою) з центру в територіальні осередки.

В обвинувальному висновку зазначалося, що підмурівок цієї організації був нібито закладений у 1919 р. чеською розвідкою, яка спира-

лаша на полонених чеських офіцерів Франца Белка та Едуарда Манея, які прибули із Поволжя на Волинь і організували тут чеську спортивну організацію “Сокіл”. Під прикриттям цієї організації вони проводили контрреволюційну роботу серед чеського населення. А створення цієї організації в кінці 20-х рр. приписувалося відомим у справі “шпигунсько-диверсійної організації чеського генштабу” 1930р. командир 44-ої стрілецької дивізії Я.Штроббаху та вчителю школи с. Крошня Чеська, а згодом лектору Волинського ІНО А.Водседалеку Як і в попередній справі 1930 р., створена драматургами НКВС організація “Чеське дружество” нібито була пов’язана з чеською розвідкою через резидента та отримувала вказівки для практичної контрреволюційної діяльності через чеське консульство в Києві.

“Чеське дружество” нібито “створило” на території Житомирської області чеські повстанські дружини і “готувало” їх до збройного повстання під час нападу Німеччини на СРСР, а також проводило розвідувальну роботу на території СРСР на користь чеської розвідки. Слідством нібито було “ліквідовано” 4 повстанських дружини та 12 “отбочек”³².

Отже, аналіз архівних документів засвідчив, що відмінною рисою групової чеської справи 1938 р. було те, що основний удар сталінська репресивно-каральна машина нанесла по чеському селянству. А це означало, що чеська інтелігенція на момент фальсифікації справи була майже винищена. Керівниками “Чеського дружества” на початок 1937 р. були названі столяр Житомирської фабрики “Профінтер” С.А.Томан, плановик Житомирського пивоварного заводу Й.М. Яндура, інспектор Житомирського райфінвідділу В.В.Голан та А.А.Маркуп, який працював техніком (інженером) на будівельних роботах (документів про притягнення його до відповідальності не знайдено). За свідченнями арештованих у справі “Чеське дружество” у 30-х рр. виїхав до Чехословаччини³³.

До чеської інтелігенції, яка була репресована в справі “Чеського дружества”, належав вчитель колонії Зубівщина Коростенського району Володимир Йосипович Новак, який нібито «проводив серед учнів націонал-шовіністичну роботу, виховував дітей у націоналістичному дусі. “Провина” Володимира Йосиповича полягала в тому, що він “забороняв дітям говорити українською та російською мовами як в школі, так і вдома”. Насправді діти в с. Зубівщина знали лише чеську. Розповсюджував серед учнів провокаційні чутки про війну та загибель радянської влади, дискредитував закони та порядки в Радянському

Союзи³⁴. На момент арешту В.Новак був звільнений з посади вчителя і працював у колгоспі, тому що за своїм рівнем освіти не відповідав займаній посаді.

Ще одним фігурантом по справі “Чеського дружества” органи НКВС роблять вчителя з Житомира Франца Івановича Щастного, якому влада не вибачила його куркульського походження та арешту в недалекому минулому.

У лютому 1928 р. було заарештовано 11 членів чеського сільськогосподарського товариства “Друзтво”, створеного наприкінці 1923 р. для надання допомоги чехам-колоністам, що проживали в СРСР. Заарештовані члени “Друзтва” звинувачувалися в тому, що під прикриттям торгівельної організації займалися антирадянською агітацією, підривали роботу радянських кредитних органів, наносили збитки чехам-колоністам, підтримували зв'язок з чеським консульством, передавали відомості економічного характеру В.Чермаку (уповноважений в справах сільськогосподарського кредиту від чеського представництва в Москві) і С.Рихліку. Одним із заарештованих по цій справі й був Ф.Щастний. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 14 грудня 1928р. один з них був висланий за межі СРСР, останні 10 були позбавлені права проживати в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, в згаданих областях і губерніях, в Україні й прикордонних пунктах СРСР на 3 роки³⁵. В 1931 р. Ф. Щастний повертається до Житомира. І знову потрапляє під пильне око ДПУ, яке тільки чекало слушного моменту, щоб нагадати йому та іншим неблагодійним їх минулі провини та вигадати нові. 27 липня 1938 р. його заарештовують із звинуваченням у приналежності до “Чеського дружества” та у тому, що він був одним із засновників “Друзтва” у 1923 р.

На підставі подібних “звинувачень” 22 вересня 1938 р. рішенням трійки УНКВС по Житомирській області 80 так званих учасників “Чеського дружества” були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу, який було виконано 28 вересня 1938 р.³⁶

Коли у розпалі була фабрикація справи “Чеського дружества” УНКВС Житомирської області на чолі з Г. В'яткіним (очолив УНКВС по Житомирській області згідно з наказом НКВС СРСР №485 від 26 лютого 1938 р.)³⁷ намагається створити ще одну групову справу “антирадянської військово-повстанської молодіжної організації”, де фігурував представник молодого покоління чеської інтелігенції Олексій Володимирович Крайзінгер, уродженець с. Високе Чеське Черняхівського р-ну, випускник Житомирського учительського інституту, вчи-

тєль історії 15-ої школи м. Житомира. Його та 5 інших молодих людей заарештовують із звинуваченням у проведенні контрреволюційної роботи за завданням цієї організації в червні 1938 р.³⁸ Фабрикація справи тривала 6 місяців. І невідомо як склалася б доля учасників міфічної “військово-повстанської молодіжної організації”, якби не арешт начальника облуправління НКВС Житомирської області Г. В’яткіна та його оточення наприкінці 1938 р. із звинуваченням у порушенні норм соціалістичної законності.

На слідстві колишній начальник УНКВС у Житомирській області зізнався: “...найтяжчим із моїх злочинів було те, що сумніваючись в правильності обвинувачення заарештованих обласним управлінням осіб, як учасників “польської організації військової” (ПОВ), німецької фашистської організації і чеської фашистської організації я розстріляв їх і розстріляв за вироком трійки близько 4000 осіб, будучи невпевнений у провіні значної кількості цих людей”³⁹. Ці свідчення є ще одним жахливим аргументом, який допомагає зрозуміти технологію терору та роль конкретних виконавців у здійсненні тих чи інших репресивних акцій, з поміж іншого й представників національних меншин Житомирщини. На початку 1939 р. О. Крайзінгера та інших учасників цієї справи було звільнено.⁴⁰

Підводячи підсумки дослідження репресивно-каральної політики проти чеської інтелігенції необхідно підкреслити, що репресії здійснювалися централізовано, планомірно, поетапно. В компаніях терору проти чеської інтелігенції зокрема можна виділити три етапи. Перший етап охоплює кінець 20-х років і характеризувався лише виселенням чехів в інші райони СРСР на нетривалий час (справа “Друзства”). Другий етап – 1930-1935 рр., характеризувався тим, що чеська інтелігенція, в основному наукова і освітня, знищувалася через організацію судового процесу над “чехами-шпигунами” в Харкові. Характерною ознакою цього етапу репресій проти чеської інтелігенції була їх профілактично-виховна специфіка та зростання обсягів засуджень до ув’язнення на різні терміни, відсутність вищої міри покарання. Третій етап – 1937-1938 рр. характеризувався наймасштабнішим терором проти чехів. Вістря терору було направлено проти чеського заможного селянства та інтелігенції. В добу “великого терору” до наукової, освітньої, військової інтелігенції додалися представники технічної еліти.

Особливістю масового терору 1937-1938 рр. проти чеської інтелігенції на Житомирщині було те, що він мав безпосередній зв’язок, витоки в репресіях кінця 1920-х – початку 1930-х рр. як в дійових осо-

бах, так і в технології його проведення. Сталінська тоталітарна машина в апогей терору добивала тих кого не змогла знищити з різних причин раніше. В 1937 р. чеська інтелігенція знищувалася на підставі фабрикації індивідуальних кримінальних справ та включення їх до “альбомних списків”, а в 1938 р. окремі представники чеської еліти потрапляли до міфічної антирадянської, шпигунської організації “Чеське дружество”.

¹ Гофман Іржі. Чехи на Волині. Основні відомості. – Прага. 1998. – С.6.

² Снідевич Е.В. До історії чеської діаспори на Житомирщині//Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т.24. Житомир-Малин, 2001. –С.64.

³ Нестеренко В.А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920-193 рр)//Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 24. Житомир-Малин., 2001 – С.57-58.

⁴ Луцький Ю. Чехи на Україні (1917-1933). Трагедія господаря// Хроніка 2000 – «Україна-Чехія»- ч.ІІ. – К., 1999. –С.126.

⁵ Нестеренко В.А. Вказ. праця. – С.59.

⁶ Там само. – С.60.

⁷ Снідевич Е.В. Вказ. праця. – С.64.

⁸ Центральний Державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ) – Ф.п.1. – Оп20. Спр.4171. – Арк.43.

⁹ ДА СБУ. Ф. 6, спр. 57288- фп. – Т. 3. – Арк. 49-49 зв.

¹⁰ Бойко О.Д. Історія України. – К., 2006. – С.424-425.

¹¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ століттях. Історичні нариси. – К., 2002. – С.465.

¹² Шаповал Ю., Пристайко В., Золаторьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 448, 578-579.

¹³ Реабілітовані історією: у 27-ми т./ Житомирська область: У 7 Кн.1. – Житомир, 2006. – С. 10.

¹⁴ Там само. – С. 32.

¹⁵ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр 17379. – Арк.18-19.

¹⁶ Там само. – Арк.1-7.

¹⁷ Там само. – Арк.301-306.

¹⁸ Там само. – Арк.277.

¹⁹ Там само. – Арк.322.

²⁰ Архів СБ України (м. Житомир). – Спр 2787-п. – Арк.18-22,173.

²¹ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2 Спр11047. – Арк.1,4.

- 22 Там само. – Арк.6, 12-14.
- 23 Там само. – Арк.36,38.
- 24 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр 22118п
- 25 Там само. – Спр 7891. – Арк.17-20.
- 26 Там само. – Спр 7767. – Арк.4, 115-117, 127-128.
- 27 Там само. – Арк.158.
- 28 Там само. – Арк.163.
- 29 Там само. – Арк.173.
- 30 Реабілітовані історією. – Вказ. праця. – С.38-39.
- 31 Лугай М.Є. До історії німецької і чеської «військово-повстанських організацій» на Житомирщині //Наукові записки Вінницького педінституту імені М. Коцюбинського. Серія: історія, випуск 10. – Вінниця, 2006, – С.161.
- 32 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр 7060п. – Т.4. – Арк.1-3.
- 33 Реабілітовані історією. – Вказ. праця. – С.38.
- 34 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп. 2, Спр7060п. – Т.3. – Арк.41, 287.
- 35 Реабілітовані історією. – Вказ. праця. – С.15-16.
- 36 ДАЖО.Ф.Р. – 5013, оп. 2, Спр7060п. – Т.4 – Арк.63-69, 72-230.
- 37 Шаповал Ю., Пристайко В. Золотарьов В. – Вказ. праця –С.448.
- 38 Архів СБУ (м. Житомир). – Спр3114-п. – Арк..1-5.
- 39 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр7060п. – Т.5. – Арк.269-270.
- 40 Архів СБУ (м. Житомир). – Спр3114-п. – Арк.32.